

بررسی و تحلیل دیدگاه‌های مهدوی شیخ عثمان بن فودی

۱ عبدالله بلو

۲ مهدی یوسفیان

۳ محسن رحیمی جعفری

چکیده

«مهدویت» از مباحث مهم در کلمات اندیشمندان شیعه و سنی است. از دیر زمان، دانشمندانی از اهل سنت همگام با عالمان شیعی در عرصه مهدویت دغدغه داشته و از اهمیت اعتقاد به امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و ولادت و نسب سخن گفته‌اند. در این بین، دیدگاه «شیخ عثمان بن فودی» (از اندیشمندان بزرگ و برجسته اهل سنت افریقا) به مهدویت، از جنبه‌های مختلفی به دیدگاه امامیه شبیه است. آنچه در این مقاله مورد کنکاش علمی قرار گرفته، عصمت، ولادت، طول عمر و نسب امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است که بررسی می‌شود این مؤلفه‌ها در چه سطحی مورد پذیرش شیخ عثمان بن فودی است. روش این مقاله، رویکرد تحلیلی، کتابخانه‌ای و بر کتاب‌های عثمان بن فودی مبتنی است. سوال اصلی مقاله، صحت سنجی باور مهدوی شیخ عثمان بن فودی در تطابق آن با دیدگاه مهدوی شیعیان است. بررسی اعتقاد شیخ عثمان بن فودی در بحث ولادت، ضرورت وجود امام، نسب و طول عمر حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در آثار وی از یافته‌های این مقاله است.

واژگان کلیدی: مهدویت، عصمت، ولادت امام مهدی، طول عمر، عثمان بن فودی.

-
۱. دکترای کلام اسلامی از جامعه المصطفی العالمیه، ایران، قم (نویسنده مسئول) abdullahi1357@yahoo.com
 ۲. عضو هیات علمی مرکز تخصصی مهدویت، ایران، قم mahdi252@chmail.ir
 ۳. پژوهشگر پژوهشکده مهدویت و موعودگرایی انتظار پویا، مرکز تخصصی مهدویت، ایران، قم Rahimi.mohseno@gmail.com

مقدمه

«مهدویت» از آموزه‌های قابل توجه نزد مسلمانان و یکی از مسائل مورد اختلاف در میان مذاهب اسلامی است؛ چون همه مسلمانان، منتظر این شخصیت هستند تا آن حضرت با قیام خود، عالم را از عدل و داد پر کند. انتظار آمدن و اعتقاد به قیام آن حضرت در آثار اهل سنت همچون ابو داود ملاحظه می‌شود؛ چنان که حضرت علی ع از پیامبر اسلام ص چنین روایت کرده‌اند: «اگر فقط یک روز از زمان باقی مانده باشد، خداوند مردی را از خانواده من می‌فرستد که جهان را از عدل و داد پر کند؛ همان طور که از ظلم و ستم پر شده بود» (ابوداود، ۱۴۲۱: ج ۲، ص ۳۰۹)؛ و در آثار شیعیان نیز این نکته به صورت متواتر آمده است؛ چنان که شیخ صدوق در روایتی از عبد الله بن عباس از رسول خدا ص آورده است:

جانشینان من و اوصیای من و حجت‌های خدا بر خلق، بعد از من دوازده نفرند، که اول از ایشان برادرم و آخرین از ایشان فرزندم خواهد بود. سؤال شد یا رسول الله! برادران کیست؟ حضرت فرمودند: «علی بن ابی طالب». سؤال شد: فرزندان کیست؟ حضرت فرمودند: «مهدی، همان که زمین را از عدل و داد پر کند؛ چنان که از ظلم و جور پر شده است...» (صدوق، ۱۳۸۰: ج ۱، ص ۵۲۴).

علاوه بر پذیرش اصل مهدویت، در مسئله ولادت نیز اگر چه بیش تر اهل سنت نظر سلبی دارند؛ برخی دانشمندان اهل سنت ولادت حضرت را پذیرفته‌اند، و بر آن تصریح دارند (علیزاده، ۱۳۸۴: ص ۱۴۶-۱۷۱). در ضرورت و اهمیت ولادت حضرت، همین بس که در صورت عدم پذیرش ولادت اصل ضرورت وجود امام در ابهام باقی خواهد ماند. لذا شیعیان در بحث ولادت در طول تاریخ دارای باور و نظر واحدی هستند (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ص ۱۶۸ و صافی گلپایگانی، ۱۴۳۰: ج ۲ ص ۳۶۹).

پرداختن به دیدگاه اهل سنت در پذیرش بحث اصالت و ولادت امام زمان ع (فقیه ایمانی، ۱۴۱۸: ص ۸۱)؛ به این دلیل است که پیشاپیش همسان بودن اعتقاد شیخ عثمان با دیدگاه شیعه تبیین گشته و دیدگاه وی دور از اذهان به نظر نیاید.

پیشینه

در مورد دیدگاه های شیخ عثمان بن فودی، تنها در مقدمه کتاب «من مؤلفات الشيخ عثمان بن فودی» (نجف علی میرزائی، ۱۹۹۸: ص ۴۳)؛ بحثی در زمینه ولادت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف انجام گرفته و همچنین نوشته ای در شرح و نقد کتاب «الخبر الیهادی شیخ عثمان بن فودی» وجود دارد که در آن، به موضوع ولادت حضرت اشاره شده است (عبد الله بلو، ۱۳۹۱: ص ۵۳) که هر دو، بحثی کوتاه و عمومی است. در خصوص پیشینه عام موضوع نیز مقالاتی در مورد ولادت حضرت از دیدگاه گروهی از دانشمندان اهل سنت، مقاله «علل و زمینه های پذیرش ولادت امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف از سوی عده ای از دانشمندان اهل سنت»، از سید علی حسنی (حسنی، ۱۳۹۷: ص ۲۰۷-۲۲۸) و غیر آن نوشته شده است؛ ولی آنچه مقاله پیش رو را متمایز می کند، تصویر مهدویت در خصوص ولادت، طول عمر و نسب حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف از منظر شیخ عثمان بن فودی است.

۱. شخصیت شناسی بن فودی

۱-۱. زیست نامه

شیخ عثمان بن فودی در سال ۱۱۶۸ هجری در کشور نیجر و در شهر مرت^۱ به دنیا آمد (وزیرجنید، بی تا: ص ۱۶). نام پدر او «محمد» و لقب پدرش، «وفودیو» می باشد که به زبان فولانی است و معنای آن به فارسی «فقیه» است (غلاذنی، ۱۹۹۳: ص ۵۱) و مادر او به نام «حوا» در فراگیری معارف اولیه او نقش داشتند. او در بیست سالگی حرکت اصلاحی خود را شروع کرد، و بعد از مدتی حرکت او در سطح وسیعی گسترده شد (وزیرجنید، بی تا: ص ۳۲).

شیخ عثمان بن فودی، در سال ۱۲۳۲ از دنیا رفت (وزیرجنید، بی تا: ص ۵۶). مرقد او در شهر سکتو^۲ در کشور نیجریه قرار دارد و آن را روزانه هزاران نفر از ارادتمندان وی زیارت می کنند. البته زیارت وی در ماه های ربیع الاول، و رمضان و ذوالحجه از اهمیت خاصی برخوردار است (بلا، مصاحبه در تاریخ ۲۰۲۳/۱۱/۰۸).

1. Meretta
2. Sokoto

۱-۲. شخصیت علمی عثمان بن فودی

شیخ در خانواده‌ای اهل علم بزرگ شد. وی قرآن را در بیست سالگی حفظ کرد و کتاب‌های فقه و معارف اسلامی موجود در سرزمین هوسا را در مدت کوتاهی فرا گرفت (ابن فودی، ۲۰۱۳: ج ۱، مقدمه).

در آن سرزمین، برخلاف آنچه در بلاد آسیایی مرسوم است، برای پیشرفت علمی، مهاجرتی صورت نمی‌گیرد و لذا شیخ عثمان بن فودی تمام مراحل و درجات علمی را در همان سرزمین نیجریه و نیجر در ۲۳۰ سال قبل فرا گرفت.

شیخ عثمان در سیر مطالعات و تحصیل خود، به مرحله اجتهاد در مذهب مالکی رسید. یکی از محققان راجع به این قضیه می‌گوید:

«لقد كتب الشيخ عثمان بن فودی رسالة سماها «هداية الطلاب» أودع فيها آرائه في التقليد والإجتهد ومع ذلك فهو مجتهد في المذهب المالكي؛ شيخ عثمان بن فودی رساله‌ای به نام «هداية الطلاب» نوشته و در آن دیدگاه خود را در مورد تقلید و اجتهاد آورده است. وی از مجتهدان مذهب مالکی است (اللولوی، ۱۴۳۵ق-۲۰۱۴م).

تعداد صد و پنجاه و دو اثر دارای عنوان مشخص از شیخ عثمان فودی در مقاله‌ای به نام «مخطوطات الفودیین» احصا شده است (احمدسعید و عبد القیوم، ۱۹۹۶: ص ۳۸۹). موضوع مهدویت نزد عثمان فودی از اهمیت قابل توجهی برخوردار بوده، شاهد بر این کتاب‌های جزوه مانند و شعری است که در این زمینه به زبان عربی و زبان محلی نوشته است:

۱-۲-۱. «الخبر الهادی إلى أمور الإمام المهدي عَلَيْهِ السَّلَامُ»: این جزوه خطی است که کپی از نسخه موجود در موزه شهر صکتو^۱ (موزه وزیر جنید صکتو) به دست آمد. در این کتاب، بحث ولادت حضرت مهدی در صفحه شش آمده است (موجود در کتابخانه مرکز تخصصی مهدویت قم)؛

۲-۲-۲. «تحذير الإخون من ادعاء المهديّة الموعودة في آخر الزمان»: نسخه‌ای است استفاده شده از مجموعه مختارات من مؤلفات الشيخ عثمان (ابن فودی، ۲۰۱۳: ج ۲،

1. (WAZIRI JUNaidu HISTORY BUREAU SOKOTO STATE).

ص ۲۴۹):

۱-۲-۳. «تنبيه الأمة على قرب هجوم أشراف الساعة»: نسخه‌ای مخطوط از آن در دسترس است (موجود در کتابخانه مرکز تخصصی مهدویت قم):

۱-۲-۴. «نصيحة اهل الزمان» (ابن فودی، همان، ص ۳۷):

۱-۲-۵. «المحذورات من علامات المهدي آخر الزمان»: یک کپی از نسخه دست‌نویس موجود در موزه وزیر جنید صکتو در اختیار است (موجود در کتابخانه مرکز تخصصی مهدویت قم):

۱-۲-۶. «بنغاری مهدی» (شان والای مهدی): جزوه‌ای است مخطوط که یک کپی از نسخه موجود در موزه وزیر جنید صکتو در اختیار است (همان):

۱-۲-۷. «تناسبوج»^۱ (علاقات): جزوه‌ای است مخطوط که یک کپی از نسخه موجود در موزه وزیر جنید صکتو در اختیار است (همان).

بیش‌تر مسائل مهدوی مطرح از او در این آثار آمده‌اند، اگرچه در بعضی آثار به صورت اشاره مطالبی در این زمینه ملاحظه می‌شوند؛ مانند کتاب «وصية الشيخ» (جزوه خطی است). در ادامه، دیدگاه‌های عثمان بن فودی را بر اساس این آثار مورد بررسی قرار خواهیم داد.

عثمان بن فودی، نزد شخصیت‌های علمی سرشناس آن روزگار در مصر و عربستان و غیره تلمذ نکرد و فقط از استادان وطنی بهره برده که بارزترین آن‌ها شیخ جبریل بن عمر^۲ بوده است و شیخ عثمان راجع به وی گفته است:

فوجۃ أنا من أمواج جبریل

ان قیل فی بحسن الظن ما قیل

۱. شعری است درباره صفات امام مهدی عجل الله تعالی فرجه به نام Tanasabooj.

۲. محمد بلو در شرح حال این شیخ می‌گوید: «ومنهم الأستاذ جبریل بن عمر، شیخ الإسلام، العلامة المحقق، القدوة النظار الصالح البرکة... أنه كان ممن حمل لواء العلم في زمانه؛ از جمله استاد جبریل بن عمر، شیخ اسلام، عالم برجسته، الگو ناظر صالح برکت است... و او از کسانی بود که پرچم علم را به دوش کشیده است» (محمد بلو، بی‌تا: ص ۵۴). و شیخ جبریل از شاگردان محمد بن سالم بن أحمد الحفناوی (ابن فودی، بی‌تا: ص ۲۱)؛ که در الأزهر تحصیل و تدریس داشت، صاحب الثمرة البهية في أسماء الصحابة البدرية - خ) و (حاشية علی شرح الأشموني) (الزركلي، ۱۴۰۷-۱۹۸۶: ج ۲، ص ۱۳۵).

اگر آنچه درباره من گفته می‌شود با حسن ظن گفته شود، پس من موجی از امواج جبریل هستم (محمد بلو، بی تا: ص ۵۵).

وی شاگردان بسیاری تربیت کرده که یکی از بارزترین آن‌ها برادر کوچک او شیخ عبدالله بن فودی است (غلادنی، ۱۹۹۳: ص ۷۳). ایشان بیش از دویست اثر علمی از خود به جای گذاشته است. تفسیر قرآن ادبی وی به نام «ضیاء التأویل فی معانی التنزیل والبحر المحيط» که متشکل از چهار هزار بیت در علم نحو است، یکی از آثار فاخر او به شمار می‌آید (أغاک، ۲۰۰۵: ص ۵۶). اثر بعدی وی «الحصن الرصین فی علم التصریف» است که از کتاب‌های درسی مصوب دانشگاه الازهر مصر بوده و محقق این کتاب در اهمیتش می‌گوید: «این کتاب از لامیه الأفعال وألفیه ابن مالک کم‌تر نیست» (صالح حسین، ۱۴۰۴: ص ۱۳).

۱-۳. ابعاد شخصیتی سیاسی - اجتماعی ابن فودی

شیخ عثمان بن فودی در میان مذاهب اربعه اهل سنت مالکی مذهب بود (ابن فودی، ۲۰۱۳: ج ۲، ص ۱۳۳)؛ و از لحاظ جغرافیایی، در غرب آفریقا، دور از معارف شیعی می‌زیست؛ با این حال، بر عقاید مردم در آفریقا، به خصوص غرب آفریقا شخصیت تأثیرگذاری، داشت. اگرچه وی در شمار عالمان برجسته اهل سنت در جهان اسلام قرار نگرفته است؛ بدون شک یکی از چهره‌های مشهور و شناخته شده سیاسی - اجتماعی در جهان اسلام است که پس از فعالیت‌های سیاسی - اجتماعی در میان مردم کشورهای نیجریه و نیجر و کامرون پس از سالیان طولانی مبارزاتی سرانجام در سال ۱۲۱۸ هجری توانست خلافت اسلامی را برپا کند. این اقدام منحصر به فرد، در این سرزمین پهناور جغرافیایی که در حدود ۲۳۰ سال قبل، ۲۰ الی ۲۵ میلیون جمعیت را در خود جای داده بود؛ و امروزه بیش از سه کشور را شامل می‌گردد و بیش از ۳۰۰ میلیون جمعیت دارد؛ در نوع خود اگر نگوئیم بی نظیر، قطعاً کم نظیر است.

شخصیت سیاسی - اجتماعی عثمان بن فودی در نظر کشورهای اسلامی اهل سنت آن چنان برجسته و برای چند صد میلیون آن چنان تأثیرگذار بوده است که بعد از دو قرن از درگذشت وی،

در سال ۱۹۹۵ میلادی توسط جامعهٔ افریقا^۱ العالمية ومنظمة ايسيسكو^۲، بزرگداشت جهانی راجع به شیخ عثمان بن فودی در خرطوم سودان برگزار شد و مقالات متعددی در ابعاد مختلف شخصیت او ارائه شد. مجموعه این مقالات در سال ۱۹۹۶ میلادی به نام «بحوث الندوة العالمية» به چاپ رسید.^۳

۱-۴. ارتباط نهضت شیخ زکزکی با نهضت شیخ ابن فودی

در امتداد حیات سیاسی- اجتماعی شیخ عثمان بن فودی، همین بس که بعد از دویست سال، شیخ ابراهیم زکزکی که نهضت خود را بر گرفته از نهضت انقلاب اسلامی ایران توسط امام خمینی می‌داند؛ برای پیشبرد بهتر حرکت سیاسی _ اسلامی خود و آمادگی قلوب مردم غرب افریقا از اول نهضت خود، شیخ عثمان بن فودی را الگو قرار داد. لذا در اعلان رسمی نهضت که بعداً به «اعلان فنتوا» مشهور شد و پیام آن، اعلان بیزاری از نظام جاهلیت مدرن و آماده شدن برای مبارزه با آن بود و این نهضت در سال ۱۹۸۰ میلادی اتفاق افتاده؛ آمده است:

در زمان گذشته، نظام اسلامی را در این سرزمین، گروهی از جهادگران با رهبری شیخ عثمان بن فودی برپا کردند؛ ولی در طول زمان به سبب سستی و ضعف خلفای حاکم بر آن نظام، استعمار آمد و نظام اسلامی را پایان داد و به جای آن، نظام جاهلیت بر پا کرد (زینت دین، ۲۰۲۲: ص ۲۶).

شیخ زکزکی، در سخنرانی‌ها در دانشگاه‌ها و اماکن عمومی و شهرهای گوناگون مکرر نهضت خود را با نهضت شیخ عثمان بن فودی پیوند می‌زند و آن را استمرار حرکت شیخ عثمان شمرده است؛ حتی مدرسه‌هایی را که شیخ زکزکی پایگذاری کرد به نام «مدرسه‌های فودیه» خواند تا

۱. مجموعه‌ای شبیه جامعهٔ المصطفی العالمية است که زیر نظر کشورهای اسلامی اداره می‌شود و علاوه بر علوم اسلامی در آن علم طب و علوم طبیعی تدریس می‌شود (اتحاد جامعات العالم الإسلامي < <https://www.fumi-fuiw.org> > member).

۲. سازمان جهانی اسلامی برای آموزش و پرورش، علوم و فرهنگ (ایسیسکو) تحت حمایت سازمان همکاری اسلامی (OIC) فعالیت می‌کند WWW.ISESCO.ORG.

۳. الشیخ عثمان بن فودی (دان فودیو): بحوث الندوة العالمية التي عقدتها الجامعة بالتعاون مع المنظمة احتفاءً بذكره : الخرطوم، ۲۶-۲۸ جمادى الآخرة ۱۴۱۶هـ / ۱۹-۲۱ نومبر ۱۹۹۵م.

یادآور آن حرکت اسلامی باشد. این مدارس که تعداد آن‌ها بیش از سیصد مدرسه در سراسر کشور نیجریه و کشورهای همسایه بود، نقش مؤثری در نهضت اسلامی نیجریه داشتند. همچنین انجمن دانشجویان حرکت اسلامی نیجریه، احیاگر یاد بود شیخ عثمان بن فودی بود که هر سال همایشی به نام «هفته عثمان بن فودی» برقرار می‌کند.^۱

ارتباط نهضت شیخ زکزاکی با جنبش اسلامی شیخ عثمان فودی را در سالیان قبل باید جست و جو کرد؛ چنان‌که شیخ زکزاکی در این زمینه در مصاحبه خود می‌گوید:

ترجع علاقة الشيخ إبراهيم الزكزكي بالفوديين إلى زمن قيام الشيخ بن فودي من أجل الإصلاح على ممالك هوسا المتحالفة ضده بحيث شارك جده الحسين وابنه تاج الدين في عملية الإصلاح والذي بعد الإنتصار وإرسال الوُلات الجدد إلى إمارات الهوسا التابعة للثورة، إختار ابن فودي محمد تاج الدين وأرسله مع الشيخ موسى إلى إمارة زكزو (زاريا) بعنوان عالم دين و مستشار خاص له، رزق محمد تاج الدين بمخسة أبناء... وعلى، (الذي هو الجد المباشر لإبراهيم الزكزكي) كما رزق على بأربعة أبناء... ويعقوب والد الشيخ زكزكي؛ رابطة شيخ ابراهيم زكزاكي با فودی‌ها به زمان قیام شیخ بن فودی برای اصلاحات علیه پادشاهی هوسا که علیه او متحد شده بودند، باز می‌گردد؛ به طوری که جدش (شیخ زکزاکی) حسین و پسرش، تاج‌الدین در جریان اصلاحات شرکت کردند. پس از پیروزی و اعزام والیان جدید به امارات‌های هوسا وابسته به انقلاب ابن فودی، محمد تاج‌الدین را برگزید و با شیخ موسی فرستاد و او را با عنوان عالم دینی و مستشار ویژه به امارت زکزو (زاریا) فرستاد (امین آدم، ۱۴۴۲: ص ۱۹۱، مصاحبه شبکه هنری، ۱۳۹۱).

۱. یکی از نویسندگان در مورد تأثیرپذیری نهضت اسلامی نیجریه از جنبش اصلاحی شیخ عثمان ابن فودی چنین می‌نویسد: «فإن الحركة الإسلامية تحت قيادة الشيخ إبراهيم يعقوب الزكزكي قد اقتبست نورها الأولى من تلك الحركة الإصلاحية الفودية التي أقامت حكومة إسلامية وأصلحت حياة شعب المنطقة إجتماعيا وسياسيا وإقتصاديا وفق نهج تعاليم الإسلام؛ نهضت اسلامی به رهبری شیخ ابراهیم زکزاکی نور اولیه خود را از آن جنبش اصلاحی گرفت که حکومت اسلامی تأسیس و زندگی مردم منطقه را از نظر اجتماعی، سیاسی و اقتصادی با رویکرد تعالیم اسلامی اصلاح کرد» (امین آدم، ۱۴۴۲: ص ۱۹۰). البته به گفته خود شیخ زکزاکی به فعلیت رسیدن این انگیزه ابتدایی توسط انقلاب اسلامی ایران و دیدار وی با امام خمینی و آمدنش به حوزه علمیه قم صورت گرفته است.

۲. محورهای اتصال شیخ عثمان بن فودی با مهدویت

۱-۲. گرایش صوفیانه و مذهبی وی

شیخ عثمان بن فودی، با توجه به گرایش صوفیانه خود، به آموزه‌های مورد پذیرش آنان در مورد امام زمان عَلَيْهِ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ السَّمَوَاتِ، از جمله عصمت، انسان کامل و ضرورت وجود او و نیز به ولادت و نسب آن حضرت معتقد بود. وی از نظر مذهبی، هم شخصیتی باطن‌گرا داشت و هم صوفی بود (ابن فودی، ۱۹۹۷: ص ۳۶۰) و هم صاحب فیض و جذب کشف بود (محمدبلو، بی تا: ص ۵۷)؛ وهم اشعری بود (ابن فودی، ۲۰۱۳: ج ۲، ص ۱۳۳).

۱-۱-۲. عصمت امام زمان عَلَيْهِ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ السَّمَوَاتِ

منش صوفی گرایانه شیخ عثمان بن فودی، مهم‌ترین حلقه اتصال وی با بحث مهدویت است؛ چرا که با مطالعه منابع اهل سنت در بحث مهدویت، این نکته انکار شدنی نیست که تشابه نظریات مهدوی شیعه و سنی در بحث عصمت، ولادت، ضرورت وجود و نسب آن حضرت در میان دانشمندان صوفی مسلک اهل سنت به چشم می‌خورد و در بین اهل سنت عالمانی که منش صوفی گرایانه ندارند، به ندرت، در این مباحث با شیعه همگام هستند.

در بین صوفی‌ها، عثمان بن فودی پیرو مکتب شیخ محی‌الدین بن عربی (م ۶۳۸ق) و شیخ عبدالوهاب الشعرانی (م ۸۹۸ق) است که حضرت مهدی را معصوم می‌دانند (ابن عربی، ۱۴۱۸: ج ۳، ص ۳۳۵) و شیخ عثمان بن فودی به تبع استدلال ابن عربی بر عصمت حضرت مهدی عَلَيْهِ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ السَّمَوَاتِ، همان استدلال را معتبر دانسته و در تایید آن چنین گفته است:

يبطل في عصره التقيّد بالعمل بقول من قبله من المذاهب كما صرح به أهل الكشف و يلهم الحكم بشريعة محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بحكم المطابقة بحيث لو كان رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ موجوداً لأقرّه على جميع أحكامه كما أشار في حديث ذكر المهدي «يقفو أثرى ولا يخطأ؛ در عصر او [=امام زمان عَلَيْهِ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ السَّمَوَاتِ] عمل به آموزه‌های مذاهب قبلی باطل می‌شود؛ چنان‌که اهل کشف به آن تصریح کرده‌اند و حکم به شریعت حضرت محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را به عینه الهام می‌بخشد؛ به طوری که اگر شخص رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حاضر شوند، بر تمام احکام او اقرار خواهند فرمود؛ همان‌طور که در حدیثی که [رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ] حضرت مهدی عَلَيْهِ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ السَّمَوَاتِ را یاد کرده، فرموده است: «جای پای من ایستاده و اشتباه نمی‌کند» (ابن فودی، بی تا: ص ۹۲).

منظور او از اهل کشف همین صوفیه است. ابن فودی، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را تبعیت کننده از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و مصون از اشتباه دانسته؛ اگر چه از به کار بردن واژه معصوم در مورد آن حضرت اجتناب ورزیده است؛ چرا که در تضاد با عقاید اشعری است؛ ولی در این جا توضیحی آورده که دل بر عصمت است و در موارد دیگری نیز از واژه «محفوظ» استفاده کرده است (ابن فودی، ۲۰۱۳: ص ۲۵۶)، که ظاهراً بار واژه معصوم را ندارد؛ ولی حقیقتاً معنای معصوم را می‌رساند؛ چون در بحث مفهوم شناسی واژه محفوظ چنین گفته شده است: «به کسی اطلاق می‌شود که در گفتار و کردار و اراده غیر از رضای خدا چیزی از او صادر نمی‌شود» (عجم، ۱۹۹۹: ص ۸۴۷).

۲-۱-۲. خلیفة اللهی امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف

یکی از مسائلی که عرفا به آن پرداخته‌اند، مسئله خاتم اولیاست؛ مانند ابن عربی که در برخی از آثار او مصداق آن را حضرت مهدی دانسته (ابن عربی، ۱۴۲۶: ص ۴) و شیخ عثمان بن فودی با تاثیر گرفتن از ابن عربی به این مسئله پرداخته و در شعری راجع به اولیای کامل الاهی چنین سروده است:

حُسَامٌ أُونِ كَمْ وَدِيَا خِتَامٌ أَلْوَيْي تَمْبُ دُو مَقَامٌ

یعنی از شیخ عثمان پرسیدند: این حسام الدین که لقب خاتم اولیا به او داده شده، کیست؟ فرمود: امام مهدی منتظر است.^۱

۲-۱-۳. ضرورت وجود امام یا قطب الاقطاب

تعبیر بعدی که عرفا آن را بر امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف تطبیق می‌دهند «قطب الاقطاب» است. شیخ عثمان ابن فودی نیز قطب اقطاب را در لسان عرفا بر حضرت تطبیق داده است، و منظور او از این لقب، بالاترین مرتبه‌ای است که سالک می‌تواند به آن برسد، و به عبارتی، قطب الاقطاب، همان انسان کاملی است که زمین از وجود او نمی‌تواند خالی باشد (ابن فودی، ۲۰۱۳: ج ۲، ص ۲۵۱).

۱. «وأما حسام المذكور هو الذي أُعطي ختام الأولياء الكاملين على مقامات الدين فقد سئل الشيخ عثمان عن حسام هذا فقال هو الإمام المهدي المنتظر» (ابن مجيل، ثنب، كنز الأولاد، ص ۲۷۶)؛ نسخه خطی است که نگارنده از شیخ بشیر براء یک کپی گرفته است.

کلام دیگری که اعتقاد ابن فودی را در ضرورت وجود امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام تقویت می‌کند، این مطلب است: «این مرد عامی (خود عثمان بن فودی) به مقام سالک نرسیده تا چه برسد به مقام مرید و به مقام محقق و به مقام اقطاب، و مهدی قطب اقطاب زمانش است» (ابن فودی، ۲۰۱۳: ج ۲، ص ۲۵۱). این کلام ابن فودی در برابر کسی است که ادعا کرده ابن فودی مهدی است که او در پاسخ می‌گوید او کجا و مهدی کجا!؟

لذا لازمه این منظومه فکری عرفانی ضرورت وجود امام، این است که باید در عالم امکان، یک «انسان کامل»، «خلیفة الله» یا «قطب الاقطاب» در این زمان داشته باشد و نیز این که مصداق خلیفة الله در این زمان کیست و لذا از باب ضرورت و جوب وجود امام، اعتقاد شیخ عثمان بن فودی به ولادت حضرت مهدی نیز معنا پیدا می‌کند.^۱ وی همچنین می‌گوید: «صاحب الوقت في كل زمان ولا يخلو كل زمان عنه إلى النفخة الأولى؛ و صاحب زمان در هر زمان که تا روز قیامت هیچ زمانی از وجود او خالی نیست» (ابن مجیل، بی‌تا: ص ۲۷۵).

۲-۱-۴. امام مهدی عَلَيْهِ السَّلَام آخرین خلیفه الهی

همچنین شیخ عثمان در یکی دیگر از نوشته‌های خود به خاتمیت حضرت در خلفای الهی تصریح و از حضرت به عنوان آخرین فرد از خلفای اثنا عشر یاد می‌کند و پیروی از ایشان را واجب دانسته است: «فی امور الإمام المهدی الذی هو آخر الخلفاء؛ در مورد امام مهدی عَلَيْهِ السَّلَام و آخرین فرد از خلفای [اثنا عشر] است، می‌گوید:

«وهو من يجب اتباع سنته؛ لأنه من الخلفاء الراشدين المهديين وهو آخرهم؛ او از کسانی است که باید به سنت او عمل کرد؛ زیرا او از خلفای راشدین مهدی است و آخرین آن‌هاست» (ابن فودی، بی‌تا: ص ۳۶). این ویژگی‌ها که شیخ عثمان برای حضرت مهدی عَلَيْهِ السَّلَام ذکر می‌کند از مبانی عرفانی وی نشأت گرفته که متأثر از عرفایی چون ابن عربی است (ابن فودی، بی‌تا: ص ۹۲).

۱. این بیت از سروده‌های شیخ عثمان بن فودی بر این اعتقاد ناظر است: «أن من هؤلاء الأولياء من يبلغ مقام قطب الأقطاب الذي هو الغوث صاحب الوقت في كل زمان، ولا يخلو كل زمان منه إلى النفخة الأولى؛ از جمله این اولیا کسی است که به مقام قطب الاقطاب می‌رسد که در هر عصری امدادگر و صاحب وقت است و هیچ زمانی نفخه اولیه بدون او نیست» (ابن مجیل، بی‌تا: ثنب، کنز الأولاد، ص ۲۷۷).

۲-۲. اعتقاد شیخ عثمان به فرقه قادریه

ظاهراً شیخ عثمان عضو طریقه «قادریه» نیز بوده است. این انتساب، بر تصریح وی در شعری مبتنی است که برای شیخ طریقه خود، عبد القادر گیلانی سروده است. البته وی شعر را به زبان محلی سروده و برادرش، شیخ عبدالله بن فودی به عربی ترجمه کرده است:

یارب عالم باطن کاظاهر	أجب الذي يدعو بعبد القادر
برکات أحمد في بلاد الله قد	عمت وجمت عند عبد القادر
یارب یا متفضلاً لعباده	صلني بفضلك عند عبد القادر
إن المسیء لدی الأكابر یلتجی	فلجأت عند الشيخ عبد القادر
إن كنت لم أحسن فشیخی محسن	إني لمنتسب لعبد القادر

ای خدایی که باطن را همچون ظاهر می‌دانی! اجابت کن کسی را که عبد القادر را واسطه قرار داده است. نعمت‌های احمد در زمین‌های خدا با عبد القادر گسترده و فراوان شده است. ای خدا، ای دهنده فضل به بندگان! مرا نیز مورد لطف خود به واسطه عبد القادر قرار بده! همانا گناهکار نزد بزرگان درخواست می‌برد؛ پس من به شیخ عبد القادر دست نیاز بردم. اگرچه خوبی نکرده‌ام؛ شیخ من نیکو است. همانا منتسب به عبد القادر هستم (ابن فودی، ۱۹۹۷: ص ۳۶) و گفته شده است: «جذبه الاهی شامل حال او شد، به برکت صلوات فرستادن به واسطه شیخ عبد القادر الجیلی» (محمد بلو، بی‌تا: ص ۵۸ و الإلوری، ۲۰۱۴: ص ۱۴۰).

۲-۲-۱. اعتقاد قادریه به ولادت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف

فرقه «قادریه» اهل سنت هستند؛ ولی در پذیرش آموزه‌های مهدوی، عقاید نزدیک‌تری به شیعه دارند. پیروان این فرقه، خلافت خلفای سه‌گانه قبل از خلافت ظاهری امام علی ع را

۱. طریقه صوفیان قادریه را شیخ عبد القادر جیلانی (جیلانی؛ گاه گیلانی) در قرن ۶ هجری (۱۲ میلادی) در بغداد پایه گذاری کرد. این طریقه تا شمال افریقا گسترش یافت، و در سال ۸۵۳ هجری (۱۴۵۰ میلادی) در مراکش کاملاً جایگیر شد (هسکت، ۱۳۶۹: ص ۳۵۳)؛ و این طریقه در غرب افریقا توسط علمایی همانند شیخ عبدالکریم مغیلی و شیخ مختار الکونتی نشر یافت (الإلوری، ۲۰۱۴: ص ۶۳).

قبول دارند؛ ولی با پذیرش ولایت اهل البيت عليهم السلام خلافت را به ظاهری و باطنی تقسیم می‌کنند. شیخ کونتی می‌گوید:

و بقيت الخلافة الباطنة التي هي عين ارث النبوة على حالها عند أهلها، أهل بيت النبوة المطهرين الذين أذهب الله عنهم الرجس؛ خلافت باطن که عین میراث نبوت است، با اهلش که پاکان اهل بیت نبوت که خداوند نجاست را از آن‌ها دور کرده بود، ماند (الکونتی، ۲۰۰۲: ص ۵۳۳ و شاهدی، ۱۳۹۷: ص ۲۷۰).

بر این اساس، فرقه مذکور ولادت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف را پذیرفتند؛ چون زمین هیچ زمانی از ولی خالی نیست. شیخ کونتی راجع به ابو محمد الحسن الخالص (العسکری) و پسر او {امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف} می‌گوید:

... إلى أن مات بسر من رأى، و عمره ثمانية و عشرون سنة، و لم يخلف غير ابنه: محمد الحجة، و عمره عند وفاة أبيه خمس سنين، وأتاه الله فيها الحكمة، و يسمى القائم المنتظر؛ تا این که در بیست و هشت سالگی در سامرا وفات کرد و جز پسرش، محمد حجت بر جا نگذاشت و عمر او هنگام وفات پدر، پنج سال بود و خداوند حکمت را در آن سن کودکی به او عطا کرد، و قائم و منتظر نامیده می‌شود (همان، ص ۲۷۳).

بنابراین، شیخ عثمان بن فودی از این طریق نیز به ولادت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشريف معتقد است و این اعتقاد ناشی از گرویدن وی به این فرقه است. البته که او در فقه و احکام تابع مذهب مالکی است؛ ولی غرض ما مؤلفه‌هایی است در مورد ابن فودی که بر سلوک او به سمت مهدویت تاثیرگذار بوده است.

۳. عمر طولانی حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف

در مورد قضیه طول عمر حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف، نکات شیخ عثمان بن فودی قابل تامل است و اعتقاد وی را به وجود امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشريف تقویت می‌کند. وی سخنی را نقل کرده که عدم نفی آن دال بر پذیرش طول عمر است:

وكلام الحسن العراقي هذا يوذن أن المهدي معمر؛ لأنه سأله عن عمره فقال له ست مائة وشيء ولم أقف على كونه معمرًا في الأحاديث النبوية، وكل من وقف على ذلك فاليلحقه بهذا المحل، ولم أورد كلام الحسن العراقي هذا للإعتماد عليه؛ لأننا لا نعتد إلا على ما جاءنا من أدلة

الشريعة؛ و این کلام حسن عراقی اشاره دارد که حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف دارای عمری طولانی است؛ چون از حضرت سوال کردند که چند سال دارید؟ حضرت فرمود: «ششصد و اندی.» البته در احادیث نبوی مطلبی دال بر طول عمر نیافتیم و هر کس چنین مطلبی از پیامبر دال بر طول عمر یافت، به این جا اضافه کند. کلام حسن عراقی را به عنوان دلیلی که به آن اعتماد کنم، نیاوردم؛ چرا که ما فقط به قولی که از دلایل شرعی صادر شود، اعتماد داریم (ابن فودی، بی تا: ص ۳۹).

البته خودش گفته است: عدم اعتماد به کلام حسن عراقی، به معنای انکار آن نیست؛ چون وقوف نکردم بر دلیلی از دلایل شرعی بر عدم امکان زنده ماندن حضرت و دلیل دیگری بر عدم انکار، قول حسن عراقی است که قول وی، قول ولی است و اقوال اولیای خدا دارای اسرار محفوظی است و کسی غیر از آن ها آن را کشف نمی کنند (همان، ص ۴۰).^۱ در این جا فهمیده می شود که در بُعد عرفانی، او از عرفا متأثر شده است و مسائلی را یاد می کند؛ حتی اگر به دلایل آن دست پیدا نکرده باشد؛ چون احتمال وجودش هست؛ لذا نه انکار می کند و نه اعتراض، و توصیه می کند به هر کس به دلایل آن، دسترسی پیدا کرد، برای تایید این مطلب بیاورد.

در جای دیگر، شیخ عثمان، در مورد عمر حضرت مهدی تا زمان خود گفته است:

قد تقدم أن مولده رضى الله عنه سنة خمس وخمسين ومئتين، وعمره الآن على هذا تسع مئة سنة وإحدى وسبعون؛ گذشت که ولادت آن حضرت عليه السلام در سال ۲۵۵ هجری بوده و سنش اکنون ۹۷۱ سال است (ابن فودی، بی تا: ص ۳۹).

حساب کردن عمر حضرت مهدی از تاریخ ولادت تا زمان نوشتن این کتاب (که شیخ عثمان در آخر آن، سال ۱۲۲۶ یاد کرده است) گویای اطمینان شیخ به ولادت و طول عمر حضرت می باشد.

یکی از محققان در این باره می گوید:

يتضح من خلال هذه النصوص أن الشيخ أثبت طول عمر الإمام المهدي عبر سلسلة شيوخه المتصوفة لما عندهم من المنزلة والإعتبار لدى القوم كي يتفادى إنتقاص المطالبين

۱. «و لم أوردته أيضا للإنكار عليه و الإعتراض، لأنني لم أقف على دليل من أدلة الشريعة يمنع كونه معمرًا، ولأنه أيضا كلام ولي من أولياء الله و كلامهم على أسرار مصونة لا يكشفها غيرهم والله أعلم بحقيقة ذلك».

بأدلة من كتب أهل السنة على طول عمره، إلا أنه آسكتهم منطقياً بقوله: «لأنى لم أقف على دليل من أدلة الشريعة يمنع كونه معمرًا» فعدم وجود دليل مانع لذلك يعنى أنه ممكن، والشىء الممكن ليس بمحال عقلاً، فلازمه أن طول عمر الإمام ليس بمحال نصاً وعقلاً؛ از این متون مشخص می‌شود که شیخ، از طریق شیوخ صوفی خود - به دلیل جایگاه و احترامی که در میان مردم دارند - عمر طولانی امام مهدی را ثابت کرده است تا از این طریق، نقص کتاب‌های اهل سنت را در مورد عمر طولانی، برای افرادی که از او دلیل می‌خواهند، جبران کند؛ اگر چه به صورت منطقی آن‌ها را ساکت کرد و گفت: چون از زمره دلایل شرعی، هیچ دلیلی نیافتیم که مانع معمر بودن او [=امام] باشد؛ پس فقدان دلیل برای جلوگیری از این امر [=طول عمر] به معنای امکان آن است، و هرچیز ممکن از نظر عقل محال نیست؛ در نتیجه طول عمر امام از نظر نص و عقل محال نمی‌باشد (أمین آدم، ۱۴۴۲: ص ۱۷۶).

۴. دیدگاه ابن فودی در باب ولادت امام مهدی

مطالعه در آثار شیخ عثمان بن فودی در باب مهدویت، گویای این حقیقت است که شیخ عثمان با این که سنی بوده و در غرب آفریقا و به دور از مناطق شیعه نشین زندگی می‌کرد؛ در خصوص ولادت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف با دیدگاه شیعه موافق بوده است، مبنی بر این که حضرت مهدی در نیمه شعبان سال ۲۵۵ هجری متولد شده و پدر ایشان، امام حسن عسکری عجل الله تعالی فرجه الشریف بوده و امام مهدی تا کنون زنده است و تا روز موعود، حیات ایشان امتداد خواهد یافت (ابن فودی، بی‌تا: ص ۶ و نصیحة أهل الزمان، ص ۳۷). آنچه گفته شد، اعتقاد کل امامیه و عده‌ای از علمای اهل سنت است (فقیه ایمانی، ۱۴۲۰: ص ۸۱).

شیخ عثمان بن فودی در نوشته‌های خود می‌گوید:

«وی [=امام مهدی] از عترت رسول خدا است؛ از فرزندان فاطمه است؛ جدش حسین بن علی بن ابی طالب، و پدرش حسن عسکری است، پسر علی نقی با حرف نون، پسر محمد تقی با حرف تا، پسر امام علی رضا، پسر امام موسی کاظم، پسر امام جعفر صادق، پسر امام محمد باقر، پسر امام زین العابدین علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب» (ابن فودی، بی‌تا: ص ۳۸؛ شعرانی، ۱۴۱۸: ص ۵۶۲ و ابن عربی، ۱۴۱۸: ص ۶ ص ۵۱). وی سپس برای توفیق دیدار امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف در زمان ظهور حضرت این‌گونه

دعا کرده است:

«اللهم قدر لنا لقاءه والإجتماع به الإجتماع الحسي الذي يحصل بالأبدان، كما قدرت لنا الإجتماع به الإجتماع المعنوي، الذي يحصل بسلاسل الأسانيد بجاه جده عليه الصلاة والسلام؛ خدایا! دیدار ایشان و بودن در کنارش [در زمان ظهور] را برای ما با همین بدن‌ها مقدر بفرما! همان‌طور که اجتماع معنوی با ایشان را برای ما مقدر کردی؛ ظهوری که به سندهای متعدد ثابت شده است، به مقام جد بزرگوارش علیه الصلاة والسلام» (ابن فودی، همان، ص ۲۲).

۵. بررسی و تحلیل شبهه انکار تولد امام مهدی از جانب ابن فودی

۵-۱. رجوع شیخ عثمان از اعتقاد به ولادت

ذکر این نکته لازم است که باتوجه به شخصیت شناخته شده سیاسی- اجتماعی شیخ عثمان بن فودی، و جایگاه وی در بین بزرگان اهل سنت افریقا، بدیهی است که وقتی او مسائلی همچون ولادت و طول عمر حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف را در آن محیط بیان کند، افرادی در صدد به انحراف کشیدن این عقاید برآمده و به هر طریقی به دنبال حذف این مطالب باشند؛ چون اعتقاد جمهور غیر از امامیه مهدی غیر از محمد بن حسن عسکری، و او در آخر زمان می‌باشد (السمهودی، ۱۴۱۵: ص ۳۱۳).

در مورد شبهه عدول وی از ولادت برخی گفته‌اند، شیخ عثمان از باور تولد حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف و طول عمر ایشان عدول کرده و تغییر عقیده داده است. در ادامه، به بررسی دلایل شبهه‌کنندگان و پاسخ آنان پرداخته خواهد شد:

۵-۱-۱. گفته‌اند شیخ عثمان در نوشته‌های بعدی خود، از اعتقاد به ولادت حضرت مهدی عدول کرده است، نظیر عبارت کتاب تحذیر الإخوان:

آنچه در کتاب «الخبر الهادی» راجع به محمد بن الحسن ذکر کردم، نه برای اعتماد، بلکه برای توضیح دیدگاه شیخ عبد الوهاب شعرانی بوده است؛ زیرا ما اعتماد نمی‌کنیم مگر چیزی را که بر اساس دلایل شرعی ثابت شده باشد (ابن فودی، ۲۰۱۳: ص ۲۵۲).

در پاسخ گفته می‌شود که اگرچه کتاب «تنبيه الأمة» بعد از دو کتاب «الخبر الهادی» و کتاب «نصيحة أهل الزمان» نوشته شده است؛ به اعتبار تصریح در متن کتاب تنبيه الأمة که در آن

آمده است: «آنچه یاد کردم در کتاب الخبر الیهادی»، یعنی در این کتاب که قبلاً نوشته‌ام (همان)؛ و این را قرینه‌ای بر عدول عنوان کرده‌اند؛ اما آیا این عبارت شیخ عثمان ثابت می‌کند که وی از اعتقاد اولش صرف نظر کرده است؟

اگر از شیخ عثمان در مورد ولادت و بقای حیات حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف فقط همین کلام وجود داشت، اشکال وارد بود؛ ولی در آثار مختلف شیخ عثمان مطالب گوناگونی دال بر اعتقاد به ولادت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف وجود دارد، تاجایی که برخی از پژوهشگران درباره حرف شیخ عثمان راجع به این که مهدی موعود، همین پسر امام حسن عسکری علیه السلام است، گفته‌اند: «لا شك أن اعتقاد الشيخ عثمان هذا يدخل في إطار معتقد الشيعة الإمامية؛ شکی نیست که این اعتقاد شیخ عثمان در عداد اعتقادات شیعه امامیه است» (احمدسعید و عبد القيوم، ۱۹۹۶: ص ۲۵۴).

درست است که شیخ عثمان این اعتقاد را به عبد الوهاب شعرانی و ابن عربی نسبت داده است؛ کسی که در صدد تألیف است و قصد دارد به مردم مسائل علمی را بیاموزد، قولی را مطرح می‌کند؛ اما اگر به آن باور نداشته باشد، عکس العملی باید دیده شود و دلایل نقض یا رد آن را باید بیاورد، و یا حداقل قول دیگری در مقابل آن مطرح کند، و حال آن که نه تنها شیخ عثمان این کار را نکرده است، بلکه در جاهای دیگری این مطلب را قبول و تأیید می‌کند. و الا باید مانند برخورد صریح خود در مسئله توقیت ظهور که در ابتدا به احتمالات توقیت ظهور تمایل داشت؛ ولی هنگامی که به بطلان آن رسید، صریحاً گفت: «حکمتُ بطلانه؛ به طور قطع توقیت را باطل می‌دانم» (ابن فودی، بی تا: ص ۱۳). در بحث ولادت نیز عدول خود را صریح می‌گفت. دو. به سروده‌هایی از شیخ عثمان استناد شده است که در آن‌ها عدول وی از باورهای مهدوی وی ثابت شده است. این ابیات بر دو مطلب اشاره می‌کنند:

مطلب اول: دور کردن مهدویت از خود با بیان صفات حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف:

من يدعی أنني المهدي سيظهر كذبه	عندما اوضح صفات المهدي
أحذرکم واستحلفکم بالله العظيم	أن تكفوا عن القول بأني المهدي

هر کس ادعا کند که من مهدی هستم، به زودی دروغ او آشکار می‌شود. من شما را برحذر می‌دارم و به خدای بزرگ سوگندتان می‌دهم، همانا از گفتن این که من مهدی

هستم، دست بردارید (أبو منقا، ۱۹۹۵: ص ۲۵۷).

مطلب دوم: رسوا کردن وقت گذاری برای ظهور:

إن أمور الساعة لا يعلمها إلا الله كنفوا عن القول بأن هذا هو عام المهدي
كفوا عن تعيين مالم يعينه النبي فقط عليكم بالتصديق بحقيقة مجيء المهدي

امور قیامت را فقط خدا می داند. دیگر نگویید امسال سال مهدی است؛ دیگر مشخص
نکنید چیزی را که پیامبر تعیین نکرده است؛ فقط واقعیت تحقق ظهور مهدی را
تصدیق کنید (أبو منقا، ۱۹۹۵: ص ۲۵۷).

در پاسخ گفته می شود، اولاً، خود مستشکل در بیان نتیجه این قصیده شیخ عثمان می گوید:
شیخ عثمان دو چیز را بیان کرد: اول. توصیف دقیق شخص مهدی عجل الله تعال فرجه الشريف، تا مردم را متقاعد
کند که این خصوصیات در مورد او (شیخ عثمان) صادق نیست؛ دوم. تعیین وقت برای ظهور
مهدی باطل است (همان، ص ۲۵۵).^۱

پس این نکته دلیل بر عدول شیخ عثمان از عقاید مهدویت (که با شیعه هم نظر است)
نیست؛ چون خود مستشکل اعتراف کرده که این قصیده، گویای دو مطلب است که از
هیچ کدام عدول وی برداشت نمی شود. علاوه بر آن، خود ابن فودی احتمال ظهور امام
مهدی عجل الله تعال فرجه الشريف را که، نعیم بن حماد و سیوطی عنوان کرده بودند: «يقوم المهدي في سنة مائتين
بعد ألف من الهجرة النبوية؛ در سال ۱۲۰۰ هجری ظهور مهدی اتفاق خواهد افتاد» (ابن حماد،
۱۴۲۳: ص ۴۶۵) و سیوطی گفته است: «وهذه الآثار تشعر بتأخره إلى بعد الألف بمائتين؛ این
نشانه ها اشاره دارند به تاخیر ظهورش به بعد از ۱۲۰۰ هجری» (سیوطی، ۱۴۰۷: ص ۴۷)؛ شامل
بدا و باطل دانسته، و این کلام سیوطی را تشویق مردم برای امر ظهور حضرت عنوان کرده است
(ابن فودی، عثمان، بی تا: ص ۱۰)، و در جای دیگر صراحتاً همین مطلب سیوطی را دلیل بر
بطلان تعیین وقت ظهور دانسته است: «آنچه از سال های ظهور یاد کردند، گذشت، و حضرت
مهدی عجل الله تعال فرجه الشريف ظهور نکرد. پس ظاهر شد که این تشخیص وقت ظهور باطل است» (ابن فودی،

۱. «وقد ركز الشيخ عثمان في هذه القوائد على أمرين: الاول. الوصف الدقيق لشخص المهدي عجل الله تعال فرجه الشريف لإقناع الناس بأن هذه
الصفات لا تنطبق عليه والثاني. بطلان تحديد وقت لخروج المهدي عجل الله تعال فرجه الشريف».

بی تا: ص ۱۳).

دلیل بالاتر بر تطبیق اعتقاد ابن فودی در مورد امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف با دیدگاه شیعه امامیه؛ این است که در هر دو مسئله نهی از مهدی بودن و نهی از تعیین وقت هم عقیدگی ملاحظه می‌شود؛ زیرا در آموزه‌های شیعه شدیداً از ادعای مهدویت و تعیین وقت ظهور نهی شده است (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ص ۳۶۸ و ۳۷۲).

۶. ادعای مهدویت درباره وی

کسانی که ادعای مهدویت شیخ عثمان بن فودی را مطرح کرده‌اند، به چند مطلب اشاره می‌کنند:

یک. هم زمانی حیات وی با برخی احادیث توقیت ظهور صادره از ابن حماد (ابن حماد، نعیم، ۱۴۲۳، ص ۴۶۵)؛ باعث طرح ادعای مهدویت او توسط خودش از سوی برخی افراد شده است (احمدسعید و عبد القیوم، ۱۹۹۶: ص ۲۵۵ و ابن فودی، بی تا: الخبر ۱۲).

دو. حاکمیت شیخ عثمان ابن فودی (پس از موفقیت او در نهضت اسلامی اش) که به برپایی حکومت منجر شد.

ولی شیخ با قاطعیت این گمان‌ها را رد کرد و گفت:

إني لست بالإمام المهدي، ولا ادعيت المهديوية قط... من امام مهدي نيستم و هرگز چنين ادعاي نكردم... و اين گمان نادانان به احاديث پيامبر است (ابن فودی، ۲۰۱۳: ج ۲، ص ۲۴۸).

سه. برداشت از این سروده شیخ عثمان:

يعرف المهدي بالرايات الطويلة أحمد الله بأن هذا شأن راياتي
لقد كتب عليها «أن البيعة لله» أحمد الله هكذا كتب في راياتي

حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف با پرچم‌های بلند شناخته می‌شود. سپاس خدا را که پرچم من این جوری است. در پرچم آن حضرت نوشته شده که بیعت از آن خدا است. خدا را شکر در پرچم من این طور نوشته شده است (أبو منقا، ۱۹۹۵: ص ۲۵۵).

در پاسخ گفته می‌شود که در نقد باورهای اعتقادی شخصیت‌های بزرگ نباید به یک مطلب

بسندۀ شود، بلکه باید از ابعاد گوناگون و با اطلاع و احاطه از تمام باورهای اعتقادی وی، عقیده‌اش را تأیید یا رد کرد؛ و الا قضاوت درست نیست. وقتی با این رویکرد نوشته‌های شیخ عثمان بن فودی مطالعه شود، ملاحظه می‌شود که وی صراحتاً بیان کرده حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف کجا و ما کجا؟

وللإمام المهدي أوصاف وأسرار لا يتصف بها غيره، وأين دوى الزنبور من نغمة الزبور؛ امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف ویژگی‌ها و اسراری دارد که کسی دیگری به آن متصف نیست، و صدای زنبور کجا و صدای مزامیر کجا (ابن فودی، ۲۰۱۳: ج ۲، ص ۲۴۸).

لذا خود را از چنین ادعاهایی مبراً دانسته است.

نتیجه گیری

در آثار شیخ عثمان بن فودی درباره ولادت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف در نیمه شعبان ۲۵۵ هجری و طولانی بودن عمر حضرت مطالبی دال بر اشتراک اعتقاد وی با شیعه وجود دارد. البته به نظر می‌رسد این اعتقاد بر اساس رویکرد عرفانی وی به ضرورت وجود انسان کامل و خلیفه الله است. نظر ایشان ظاهراً از شخصیت‌هایی مانند شیخ ابن عربی، و شیخ عبد الوهاب شعرانی متأثر است.

برخی به عدول شیخ عثمان از این اعتقاد معتقد بودند، به استناد کلام وی که گفته است: «لأننا لا نعتد إلا على ما جاءنا من أدلة الشريعة؛ قول به عدم اعتماد، مگر این که دلایل شرعی وجود داشته باشد.» در پاسخ گفته شد این، نمی‌توان عدول را ثابت کند؛ چون عدم اعتماد، نه انکار است و نه اعتراض، بلکه به معنای عدم دسترسی به احادیث طول عمر حضرت است. لذا توصیه کرده است هر کسی به آن احادیث دسترسی یابد، به درستی این مطلب اعتراف کند. این پاسخ در مورد شبهه اشتراک او در صفات حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف و بطلان تعیین زمان ظهور نیز جاری است؛ چرا که وقتی شیخ عثمان به بطلان احتمالات توقیت ظهور رسید، قاطعانه آن را باطل دانست.

گروهی نیز ادعای مهدویت را به شیخ عثمان نسبت دادند که پاسخ داده شد که اولاً، این ادعا با بیانات دیگر او در مورد عظمت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف در تناقض است و ثانیاً، با یک یا دو بیت شعر نمی‌توان اعتقادی را به کسی نسبت داد یا از او سلب کرد.

منابع

١. ابن حماد، نعيم (١٤٢٣ق). **كتاب الفتن**، بيروت (لبنان)، دار الكتب العلمية.
٢. ابن فودي، عبد الله بن محمد (١٤١٨ق). **تزيين الورقات، ملحق بكتاب «من مؤلفات الشيخ عثمان بن فودي»** تدوين: نجف على ميرزائي، كانو - نيجيريا، مؤسسة الدار الثقيلين الثقافية.
٣. _____ (١٤٠٤ق - ١٩٨٤م). **الحصن الرصين في علم التصريف**، محقق: محمد الصالح حسين، بيروت، ناشر دار الفكر.
٤. ابن فودي، عثمان (بى تا). **نصيحة أهل الزمان للشيخ عثمان بن فودي قائد النهضة الإسلامية الكبرى في القارة الإفريقية**، طبع على نفقة الحاج محمد طن إغى ظامير يرو صكتو - نيجيريا.
٥. _____ (بى تا). **الخبر الهادى إلى أمور الإمام المهدي**، نسخة المتحف التاريخى الوزير جنيد صكتو (موجود در كتابخانه مركز تخصصى مهدويت قم).
٦. _____ (بى تا). **تنبيه الأمة على قرب هجوم أسرار الساعة**، طبع على نفقة الحاج محمد مرتضى ابن معلم المصطفى قوفر مركى صكتو (موجود در كتابخانه مركز تخصصى مهدويت قم).
٧. _____ (٢٠١٣م). **مختارات من مؤلفات الشيخ عثمان بن فودي**، محقق: مركز الدراسات الإسلامية جامعة عثمان ابن فودي، غسو نيجيريا، طبعة دار إقرأ للطباعة والنشر.
٨. _____ (بى تا). **وصية الشيخ عثمان ابن فودي**، الناشر منجو مصطفى جوكولو ابن أمير غواند الحاج هارون الرشيد، زاريا - نيجيريا، مطبعة غسكيا كوفريشن ليميتد.
٩. _____ (بى تا). **المحدورات من علامات المهدي آخر الزمان**، نسخة المتحف التاريخى الوزير جنيد صكتو (موجود در كتابخانه مركز تخصصى مهدويت قم).
١٠. ابن عربى، محيى الدين (١٤١٨ق - ١٩٩٨م). **الفتوحات المكية**، محقق: دار إحياء التراث الإسلامى، بيروت لبنان، الناشر دار إحياء التراث العربى.
١١. _____ (١٤٢٦ق - ٢٠٠٥م). **عناق مغرب فى ختم الألياء وشمس المغرب**، مصحح: الشيخ الدكتور عاصم إبراهيم الكيالى، بيروت لبنان، دار لالكتب العلمية.
١٢. آدم، محمد أمين (١٤٤٢ق - ٢٠٢١م). **دور العقل فى انتصار الثورة الإصلاحية للشيخ عثمان بن فودي فى بلاد هوسا**، نيجريا ونيجر، بى نا.
١٣. أغاك، عبد الباقي شيعب (١٤٢٦ق - ٢٠٠٥م). **أساليب بلاغية فى ديوان الأستاذ عبد الله بن**

فودی، صکتو - نیجیریا، بی نا.

۱۴. الإلوری، آدم (۱۴۳۵ق-۲۰۱۴م). *الإسلام فی نیجیریا والشیخ عثمان بن فودی الفولانی*، مصر-لبنان، الناشر دار الكتاب المصری، دار الكتاب اللبنانی.

۱۵. بلو، محمد بن عثمان بن فودی (بی تا). *الإنفاق المیسور فی تاریخ بلاد التکرور*، طبع علی نفقة الحاج محمد طن إغی ظامیر یرو صکتو- نیجیریا.

۱۶. ثنب، ابن مجیل (بی تا). *کنز الأولاد والذاری فی تاریخ الأجداد والدیار من قبائل الفلان*، نسخة مكتبة الشيخ بشیر براء صکتو- نیجیریا.

۱۷. حسنی، سید علی (بهار ۱۳۹۷). «*علل و زمینه های پذیرش ولادت امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف از سوی عده ای از دانشمندان اهل سنت*»، فصل نامه مشرق موعود، شماره ۴۵/۱.

۱۸. الزرکلی، خیر الدین (۱۴۰۷ق-۱۹۸۷م). *الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربین والمستشرقین*، بیروت لبنان، دار العلم للملایین.

۱۹. زینة الدین، إبراهیم (۲۰۲۲م). *خلاصه تاریخ نهضت اسلامی نیجریه*، مترجم: فاطمه جی یوسف، بی جا، بی نا.

۲۰. السمهودی، علی بن عبدالله، (۱۴۱۵ق-۱۹۹۵) *جواهر العقدين فی فضل الشریفین*، محقق: مصطفى عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیة.

۲۱. السیوطی، جلال الدین (۲۰۰۶م). *العرف الوردی فی أخبار المهدی*، محقق: أبی یعلی البیضاوی، بیروت، دار الکتب العلمیة.

۲۲. _____ (۱۴۰۷ق-۱۹۸۷م). *الکشف عن مجاوزة الأمة الألف*، محقق: جاسم بن محمد بن مهلهل الیاسین، الكويت، دار الدعوة.

۲۳. شاهی، سید محمد (۱۳۹۷). *تصوف در غرب افریقا وتأثیر پذیري از مكتب اهل البيت*، قم، ناشر ذوی القربی.

۲۴. الشعرا، عبد الوهاب (۱۴۱۸ق-۱۹۹۷م). *الیواقیت والجواهر فی بیان عقائد الأكابر*، بیروت لبنان، دار إحياء التراث العربی.

۲۵. صافی الگلپایگانی، لطف الله (۱۴۳۰ق). *منتخب الأثر فی الإمام الثانی عشر*، قم، مرکز نشر وتوزیع الاثار العلمیة سماحة آية الله الصافی الگلپایگانی.

٢٦. عجم، رفيق (١٩٩٩م). *موسوعة مصطلحات التصوف الإسلامي*، لبنان - بيروت، مكتبة لبنان ناشرون .
٢٧. عمر أحمد سعيد و عبدالقيوم عبدالحليم (١٤١٧ق-١٩٩٦م). *الشيخ عثمان بن فودي بحوث الندة العالمية التي عقدتها جامعة إفريقيا العالمية، خرطوم، إصدار جامعة إفريقيا العالمية ومنظمة الإيسيسكو.*
٢٨. غلادنثي، شيخو أحمد سعيد (١٤١٤ق-١٩٩٣م). *حركة اللغة العربية و آدابها في نيجيريا*. بي جا، بي نا.
٢٩. فقيه إيماني، مهدي (١٤٢٥ق). *أصالة المهدوية في الإسلام*، قم، الناشر مؤسسة معارف الإسلامي.
٣٠. الوزير، جنيد (بي تا). *ضبط الملتقطات*، نيجريه، نسخة المتحف التاريخي الوزير جنيد صكتو.
٣١. هسكت، مروين (١٣٦٩). *گسترش اسلام در غرب افريقا*، مترجم: احمد نمايي ومحمد تقى اكبرى، مشهد، بنياد پژوهش های اسلامي آستان قدس رضوي.
٣٢. بلا، شيخ ابراهيم، توليت مرقد شيخ عثمان، مصاحبه در تاريخ ٢٠٢٣/١١/٠٨ ميلادي.

